

ПОЕТИКА ПОВІСТІ „ЗА ГРАТАМИ” Д.БУЗЬКА

Анатоція. У статті розглянуто художні особливості автобіографічної повісті „За ґратами” Д.Бузька. Твір проаналізовано в контексті української імпресіоністичної та авантюрно-пригодницької прози початку ХХ ст. В центрі уваги – застосовані письменником стилістичні прийоми, художні деталі, засоби психологізму, динамізації дії, елементи кіномистецтва.

Ключові слова: повість, автобіографізм, імпресіонізм, авантюрно-пригодницька проза.

В автобіографічній повісті „За ґратами” Д.Бузько передав у художній формі спогади про перипетії своєї бурхливої юності: про тюремне ув’язнення та поневіряння „етапом”, а також про екстремальну й ризикову втечу із заслання. У жовтні 1907 р. Д.Бузька заарештовують за політично-просвітницьку діяльність, членство в партії есерів. У в’язниці він відсидів чотири з половиною роки, з липня 1911 р. відбував заслання в Іркутській губернії в Сибіру, звідки втік за кордон [1: 6].

Повість „За ґратами” була надрукована у видавництві „Пролетарій” 1930 року. Митець також публікував окремі частини з неї під назвами „Етап” [2] і „З таємного краю” [4].

Про твір стисло згадав тільки літературознавець С.Крижанівський у передмові до видання збірки оповідань письменника „На світанку” 1964 р. Він підкреслив автобіографічний характер повісті. На думку науковця, в ній „сильно й виразно” показано „поневіряння молодого політичного в’язня Дмитра”, „з усіма подробицями змальовано втечу в’язня з поселення в Сибіру і його мандрівку за допомогою контрабандистів за кордон” [6: 7]. Як бачимо, повість „За ґратами” є недослідженою, що викликає потребу аналізу її поетики на основі сучасних наукових методологій.

Автобіографічність як естетична особливість, що „полягає в наповненні твору фактами з власного життя письменника” [8: 12], визначає тематику, ідейне спрямування, жанрові ознаки й нарративну організацію твору „За ґратами”. Письменник уводить автодієгетичного наратора: першоособова оповідь ведеться від імені безпосереднього учасника подій. Така нарративна модель висуває на передній план особистісні враження, максимальна „оголює” внутрішній світ „я”.

Моменти власного життя письменник передає через сюжетну історію головного героя-оповідача – політичного в’язня, що його автор навіть наділяє власним ім’ям – Дмитро Іванович. Як вважає М.Медарич, вказування на власне ім’я є „найбільш експліцитним сигналом” вираження автобіографічності [9: 21].

Намагаючись охопити характер тогочасної революційно-політичної атмосфери, Д.Бузько подає історію виживання, непокори, протесту у важких, іноді екстремальних умовах тюремного ув’язнення, а потім і заслання. На автобіографіч-

ному матеріалі митець прагне показати проблеми свободи й неволі, гуманності, справедливості та жорстокості, ненависті, насильства, революційної боротьби та способів цієї боротьби.

Митець акцентує на зміні духовного світу особистості, її полярних почуваннях в ув’язненні: внутрішнього протесту й водночас пригнічення. Оповідач зауважує: нерви „в тюрмі завжди як струни, натягнуті протестом проти позбавлення волі; з неволею нормальна людина не може примиритися і або тужить, – тоді, як правило, сухоти навіть у найздоровіших і швидко смерть, – або ж у мріях про волю, про втечу шукає простору-виходу обмеженій життєвій діяльності, стає сентиментально-мрійною, чіпляючись до кожного з тих бідних числом вражень, що їх може дати тюрма” [3: 18].

До опису психологічних станів, зумовлених атмосферою неволі, до осмислення проблеми людина і тюрма звернулися Панас Мирний (повість „Лихі люди”), І.Франко (повість „На дні”), Г.Косинка (новела „Фауст”), Г.Михайличенко (новели „Погроза невідомого”, „В розстанні”, „Дівчина”). Як зауважує М.Яремкович, у малій прозі Г.Михайличенка „в’язниця, насильна ізоляція у засланні... стають причиною того, що у душі героя загострюється конфлікт двох однаково сильних, але протилежних за спрямуванням начал особистості – непереборного бажання жити і повного відчаю, аж до думки про самогубство. Складний внутрішній конфлікт призводить до роздвоєння особистості” [11: 7].

Перебуваючи в становищі в’язня, герой Д.Бузька не ламається, не втрачає свого революційного бунтарського настрою. Цей образ є втіленням органічного та одночасно унікального представника доби, яскравим зразком тогочасного революціонера-інтелігента, постійного „солдата революції”.

Навіть в ув’язненні Дмитро вимагає до себе гуманного та справедливого ставлення. Тому коли при огляді вартовий просить його зняти черевики, сприймає цю вимогу як приниження власної гідності: „О, це вже було занадто! Щоб для нього, ката, скидав черевики?” [3: 21].

Тюремні працівники (Яша, Кашин) постають як уособлення ненависті, насильства, наділені упередженим, злостивим ставленням до людини

головно через те, що вона – політичний в'язень. Незадоволена вимога зняти черевики є приводом до побиття Дмитра. А в екстремальній ситуації, коли Яша вдарив Дмитра в спину, а останній повернувся до вартового „і штовхнув його так, що він поточився”, Яша шкодує, навіть почуває себе винним за те, що не стріляв, коли в'язень штовхнув його, бо мав „право за опір стріляти” [3: 23], в нього „пробивався” „щирий жаль за тим, що він так по-дурному прогавив нагоду вбити політично-го” [3: 23].

Тематика та проблематика повісті реалізується через її сюжетно-композиційну організацію. Твір складається з трьох розділів: „Биття і капцер”, „Етап”, „Втеча”, які не є однорідними за сюжетно-композиційними і навіть стильовими характеристиками.

У перших двох розділах автор фіксує психологічні стани Дмитра, зумовлені його сприйняттям атмосфери несвободи. Домінуючими в цій частині твору є засоби імпресіоністичного письма, елементи якого у 20-30-х рр. зустрічаємо у творах Г.Косинки, М.Івченка, М.Хвильового, Г.Михайличенка та ін.

Д.Бузько подає ментальні суб'єктивні враження героя, розвиток його переживань, потік невпорядкованих думок, психологічно виразно передати які письменникові допомагає також обрана нарративна модель. У перших двох розділах митця цікавить більше внутрішнє життя Дмитра, аніж зовнішні конфлікти, тому домінуючим є внутрішній тип сюжету. Хоча автор уводить кілька захопливих та екстремальних моментів.

Мрійливо-тужливий настрій персонажа письменник передає за допомогою пейзажної картини: емоційно насичене сприймання героєм частинки природного середовища, що він бачить її через вікно своєї камери. Адже, за словами С.Журби, „чергування картин природи із зображенням дійсності й станом душі персонажів” було характерним для української імпресіоністичної повісті початку ХХ ст. [5: 86].

Внутрішній світ героя ніби розчиняється в кольорі, світлі, динаміці природи: „Уже згасли наівно-рожеві фарби захід-сонця, – кожну з них я зауважив, за кожною пильно стежив, і вмирання її для мене було цілою поемою-піснею, романтичною, як старовинні балади. Вже надворі спалахнув дозорчий ліхтар... Вже з поля війнув вітер ночі, а я все ще стояв, притулившись до вікна, розтанувши у своїх мріях-спогадах про волю. Час од часу спалахне загравою вже звична, невідступна думка про втечу, шарпоне свідомість і знову згасне; тополі коло муру гнутья від подиху того ж вітру, вигинаються, і тоді здається, що то не тополі, а лускаті спини морських чудовищ” [3: 18-19].

Пейзажні штрихи тут настроєві, внутрішні, пропущені крізь свідомість героя. Письменник акцентує миттєвий настрій персонажа шляхом

відображення гри світла, кольору, за допомогою якого в імпресіоністичному мистецтві, як зауважує Ю.Кузнецов, „досягаються” „рух, миттєвість”. За словами дослідника, колір «„вловлює” неповторний момент пори року, години дня, котроїсь скороминущої миті, з яких складається життя людини» [7: 43].

Закономірно, що в умовах ув'язнення найсильнішим бажанням героя, найбільшою його мрією є воля. Образ свободи в баченні мрійливого Дмитра набуває двох асоціацій. У сприйнятті героя він пов'язаний з пишним буянням природи, а також уявляється йому казковим велетнем-птахом. Персонаж міркує: „І як до нього видертися, – тисяча двісті сорок три щаблі перейти, – тоді сісти на його спину, він розгорне свої могутні крила й полетить...” [3: 25].

У першому розділі письменник показує й гостру критичну ситуацію: раптовий „трус” (обшук тюремних камер), що викликає декілька різних психологічних станів героя. Спершу це гнів, адже, як зауважує оповідач, „нормальна людина ніколи не примириться з тим, щоб отак хтось дикий та безглуздий кожну мить міг втрутитися в її життя” [3: 20].

Автор змальовує й переляк персонажа: від несподіванки він забуває, де заховав загорнену в маленьку кульку записку на волю. Створено екстремальну ситуацію. Письменник шляхом нанизання слів на вказування обставини місця та дієслів передає нестримне наближення тюремної варти та наростання хвилювання Дмитра, хаотичність його поведінки: „Записка. (...) Де вона? Я ж прекрасно пам'ятав, куди її запхнув, – так, щоб ураз знайти й знищити... але тепер, схвилюваний тим, що трус усе ближче й ближче – через одну камеру, здається – в сусідній камері, я кидався, як усякий звір у клітині, намагаючись згадати, де ж я подів ту записку, перекидав книжки на столі, порозкидав зошити, мізок напружився, аж закам'янів од напруження... Тяжкі кроки під моїми дверима, заскеготав ключ у замку і в ту ж мить, уже зовсім нічого не думаючи, я схопив із полиці мідяного кухля на воду. (...) Під ним – мій бажаний, згорнений дрібненькою кулькою клаптичок папірця...” [3: 20-21].

Варта не вдовольняється обшуком камери, Яша оглядає самого Дмитра, просить останнього зняти черевики, що провокує в арештанта обурення, рішучий „потяг до боротьби”, „протест проти неволі”. Тому він не задовольняє „прохання” дозорців, спровоковуючи своє побиття та поміщення в карцер. Автор таким чином розгортає мотив нескореності революціонера. Такі ж політичні в'язні через „обструкцію” – своєрідну форму протесту шляхом биття табуретами в двері камер – добиваються звільнення побратима.

У сюжет твору введено мотив дороги: персонажа відправляють в етап. Спочатку до В'ятки, що

туди його викликала прокуратура як свідка в справі центрального комітету Всеросійського союзу семінаристів. Подорож героя пролягає через Миколаїв, Харків, Москву, Ярославль. Автор акцентує на мимовільних подорожніх враженнях персонажа, його чуттєвому сприйнятті навколишнього, настирливого бажанні зафіксувати в пам'яті картини волі.

Поряд із мотивом дороги письменник вводить і мотив зустрічі. Це знайомство з новими дозорцями, в'язнями. А в епізоді, коли Дмитро тільки вирушає в етап, письменник показує його зустріч із матір'ю. Постає матері у творі – уособлення безмежної любові, доброти, сердечності. Вона всіма засобами добивається зустрічі з сином: „Мати! Бідна мати: вона, певно, два тижні щовечора, коли звичайно ішов етап, приходила сюди. Її гнали, вона благала дозволу залишитися, підкупала дозорців... Мати!” [3: 29].

Підкресленню революційного духу часу слугує вказування на те, що Дмитро їде у В'ятку за викликом прокуратури для надання відомостей в іншій політичній справі. Він очікує на зв'язок із товаришами, хоче „мати інструкцію, як себе тримати на суді”. Однак жодних вказівок не отримує і підсудним жодним чином не допомагає. Одразу ж після судового засідання за станом здоров'я (Дмитро застудився) його відправляють до земської лікарні. Увірабуючи бунтівливий характер персонажа, письменник показує організований з ініціативи Дмитра страйк-протест проти „удливого” дозорця. Через цей інцидент його виписують з лікарні і щоб „позбутись бунтівливого в'язня”, направляють „в етап, – назад до в'язниці”, звідки прийшов. Такими подіями автор закінчує другий розділ повісті. Він робить опущення в сюжетній історії персонажа, тому що у третьому розділі раптово показує героя на засланні в Ілженському краї. Автор не інформує, як герой туди потрапив і чому.

У заключній частині повісті письменника цікавлять більше зовнішні конфлікти: зіткнення героя з несприятливими обставинами, перешкодами. Письменник послуговується засобами авантюрно-пригодницької прози. На передній план виходить подієве начало, змалювання пригод, адже, за словами Л.Мошенської, в авантюрно-пригодницькому творі герой „виражає себе тільки через пригоду” [3: 183].

У третьому розділі письменник вводить зав'язку та наступні компоненти сюжету. Зав'язку становить критична ситуація, коли один із засланців Давидсон отримує телеграму зі змістом: „Стережіться, брати їдуть”. Письменник створює таким чином атмосферу небезпеки. Засланці сприймають телеграму з острахом. А коли дізнаються, що в сусідньому Жигалові ті ж загадкові „брати” „накрили” засідання їхньої „організації”, то відчувають наближення біди: адже навіть відбуваючи

покарання в далекому сибірському краї, вели активну політично-революційну діяльність.

Митець вводить характерний для пригодницької літератури мотив утечі: знайшовши гроші й підводу, Дмитро та його побратим Дмитро Володимирович, на відміну від інших засланців, вирішують не залишатись на поталу долі, а втікати від можливої небезпеки.

Письменник показує ряд переміщень персонажів у просторі. Спочатку до поселення Зими. Тут акцентовано не на настроєвих враженнях Дмитра, а на подіях, цікавих та інтригуючих ситуаціях: змалювано небезпечне перепливання річки; проїзд попід залізничним мостом, де рух заборонений; прохід крихою кригою річки з ризиком провалитись в ополонку тощо.

Змалювання подорожі спонукає автора до використання прийомів кінематографізму: простір постає фрагментованим, дія динамізується, картини опису різних місцевостей, зустрічі з людьми калейдоскопічно змінюються. Письменник навіть прагне зафіксувати відмінність побуту народів-поселенців Сибіру: чалдонів, варят, білорусів.

При описі цієї мандрівки письменник використовує пейзажні замальовки, але здебільшого не для підкреслення настрою, а для виразнішого змалювання різних місцевостей. У пейзажних картинах автор подає назви населених пунктів та природних об'єктів, крізь зорові враження увірабуює колористику, різноманітність природного ландшафту: „Вже сутеніє, коли ми під'їздимо до Ангари. Пласке узгір'я Братського степу уривається глибокими байраками, й дорога майже сторч біжить униз, звідки морозяною млою дмухає велетенська річка” [3: 61].

Шляхом нагнітання обставин ризику (який далі у творі посилюватиметься) митець розгортає мотив випробування: втечу можуть викрити й пустити вслід погоню. Автор також показує епізод, коли, перепливаючи з допомогою бурят річку, виникає небезпека наштовхнутись на кригу. При цьому письменник підкреслює авантюрний характер головного персонажа, котрий навіть екстремальну ситуацію сприймає з оптимізмом: „Страшно й невідомо, чи доб'ємось ми того берега, чи, може, затре нас десь крига по дорозі, – вона чимала, бо річка широчезна: на сибірський кшталт, де все величне й велетенське” [3: 63].

На відміну від Дмитра Володимировича, котрий прямує до Іркутська, головний герой має на меті виїхати за межі Сибіру, добратись спочатку до Петербурга, а потім і за кордон. На нього очікує довга та важка мандрівка залізницею. При її змалюванні письменник використовує кінематографічну техніку монтажу: зміну персонажем потягів, вагонів, оточення, обстановки, знайомство з новими людьми він показує шляхом стрімкого та калейдоскопічного руху художніх „кадрів”.

Митець посилює атмосферу ризику: над Дмитром висить небезпека викриття як утікача із заслання. Виявляючи свою авантюриницьку вдачу, герой вдається до численних „конспіративних вивертків”. Наприклад, починаючи свою важку подорож, по прибутті на вокзал, Дмитро переймається тим, аби страж порядку часом не попросив його показати паспорт – і, щоб завадити пильності жандарма, йде просто на останнього, майже на його ноги ставить свої речі – „дзв’якнувши зневірливо острогами, жандарм посувається”, щоб дати Дмитрові місце, повертається і йде на перон [3: 71]. Також щоб відвести підозру, головний герой прогулюється на пероні зі своїм тимчасовим попутником купцем із-за Байкалу.

Поряд із динамічним відображенням подій, митець змальовує й перебіг внутрішнього життя персонажа, його страх бути викритим, знов опинитись у неволі. Для психологічного увиразнення настрою втікача письменник уводить образ кайданів: „Сплю погано. Кожного разу, коли сон притишує гуркіт коліс, роздивляюся кожну дрібницю в сонному вагоні... Ні, я ще на волі. Як це добре. Знову, загойданий, засинаю і знову прокидаюся від... дзвону кайданів...” [3: 76]. Щоб підкреслити переживання героя, автор знову подає психологізовані пейзажі.

Митець змальовує декілька небезпечних ситуацій, одна з яких і становитиме кульмінацію повісті. Так, помітивши за собою стежу, головний герой думає, що його переслідує переодягнений у цивільне жандарм, але то виявляється простий „шулер”, котрий шукав компаньйона до гри. Вкрай загрозливим для персонажа є момент, що становить кульмінацію твору, коли в міністра, з котрим головний герой їхав у одному купе, викрадають пальто. Дмитро в розпачі, адже це „скандал, протокол”, його „візьмуть за свідка, спитають паспорта” [3: 82]. Пригнічений настрої персонажа автор увиразнює за допомогою кольору: „Минають хвилини, тяжкі, як той ранок, похмурий, сірий, що

дивиться у вікно” [3: 83]. Однак напруга спадає: жандарм не просить Дмитра підписати протокол, а коли „розібрати справу” приходиться ротмістр – герой прогулюється пероном і заходить у вагон за кілька хвилин до відходу потяга.

Письменник подає заплутану та динамічну історію втечі героя за кордон. По прибутті до Петербурга Дмитра очікує несподівана прикра новина: паспорт для виїзду за кордон, що його мала здобути мати Валентина, побратима Дмитра із заслання, не готовий. Утікача під опіку бере друг Валентиної сім’ї студент, що допомагає Дмитрові отримати „адресу до Вітебська”, де йому „дадуть зв’язок до контрабандистів” [3: 87]. Цікава історія пошуку персонажем загадкової адреси у Вітебську та загадкового кравця ввійшла також і в роман „Чайка”. Герой випадково знаходить потрібну адресу, кравця, котрий зв’язує героя з „пачкарями”, що допомагають Дмитрові перейти кордон: так він опиняється в Німеччині.

Отже, в повісті „За ґратами” на автобіографічному матеріалі Д.Бузько порушив проблеми свободи й неволі, гуманізму й ненависті, незламності та хоробрості революціонера. Письменник показує історію політичного в’язня Дмитра, котрий наділений відчуттям власної людської гідності та прагненням справедливості. В умовах тюремної неволі він безмежно тужить за свободою, радіє маленькому подиху волі в етапі. Відбуваючи покарання на засланні в Сибіру, займається революційною діяльністю, за що його можуть покарати, – тому втікає звідти за кордон. У перших двох розділах автор акцентує на психологічних станах персонажа, його настроєвих характеристиках, що змальовує їх, послуговуючись засобами імпресіонізму. Домінуючим тут є внутрішній сюжет. У третьому розділі на передній план виходить подієве начало, зовнішній сюжет: письменник показує зіткнення героя з несприятливими обставинами, долання ним різних небезпек. Митець уводить тут елементи авантюрно-пригодницької літератури, кінематографічні засоби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Л. Шляхом боротьби і шукань / Леонід Бойко // Бузько Д. Чайка. Голяндія: романи. – К.: Дніпро, 1991. – С. 3-25.
2. Бузько Д. Етап: спогад / Дмитро Бузько // Нова Генерація. – 1930. – № 3. – С.11-15; № 4. – С.16-19.
3. Бузько Д. За ґратами // Бузько Д. Вибрані твори / Дмитро Бузько – К.: Дніпро, 1971. – С. 18-100.
4. Бузько Д. З таєжного краю / Д.Бузько. – Харків: Шляхи революції, 1931. – 96 с.
5. Журба С. Художній світ української імпресіоністичної повісті 20-х років ХХ століття / Світлана Журба. – Тернопіль: СМП „Астон”, 2000. – 120 с.
6. Крижанівський С. Від „Лісового звіра” до „Кришталевого краю” / Степан Крижанівський // Бузько Д. На світанку: оповідання. – К.: Радянський письменник, 1964. – С.3-12.
7. Кузнецов Ю. Імпресіонізм в українській прозі ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми естетики і поетики / Юрій Кузнецов. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 304 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / Р.Гром’як, Ю.Ковалів та ін. – К.: ВЦ „Академія”, 1997. – 752 с.
9. Медарич М. Автобіографія / автобіографізм / Магдалена Медарич // Автоінтерпретація: збірник статей [под ред. А.Б.Муратова, А.А.Иезуитовой]. – СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1998. – С.5-32.

10. Мошенская Л. Мир приключений и литература / Л.Мошенская // Вопросы литературы. – 1982. – № 9. – С.170-202.

11. Яремкович М. Проза Гната Михайличенка (особливості проблематики та поетики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 „Українська література” / М.А.Яремкович; Прикарпатський університет ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 16 с.

Anna Sabadosh

The poetics of “Behind the bars” by D.Buzko

Annotation. In the article the artistic peculiarities of the autobiographic narrative “Behind the Bars” by D. Buzok are scrutinized. The composition is analyzed in the context of the Ukrainian impressionistic and adventure prose of the beginning of the XX-th century. In the centre of attention are the stylistic techniques, artistic details, used by the author; instruments of psychologies, dynamism of actions, elements of cinematographic art.

Key words: story, autobiographism, impressionism, adventure prose.